

LIBERÁLNÍ INSTITUT PRAHA

LIBERALISMUS
A
SOCIÁLNÍ SPRAVEDLNOST

MIROSLAV ŠEVČÍK

LIBERÁLNÍ INSTITUT 1992

LIBERÁLNÍ INSTITUT PRAHA

LIBERALISMUS
A
SOCIÁLNÍ SPRAVEDLNOST

MIROSLAV ŠEVČÍK

LIBERÁLNÍ INSTITUT 1992

Liberalismus a sociální spravedlnost

Již mnoho lidských generací bojuje za nalezení a dosažení "sociálně spravedlivého" systému. Řada jedinců přišla s teoretickými koncepcemi, podle kterých měly být právě jejich návrhy ty nejlepší, nejspravedlivější, měly zaručovat obecné blaho všem členům společnosti.

Historický vývoj ukázal, že všechny koncepce, které byly vytvořeny možná se sebelepším úmyslem, ale které nějakým způsobem omezovaly svobodu lidského individua, byly dříve či později odsouzeny k zániku. Připomeňme si konstrukce utopického socialismu, marxistické představy o sociální spravedlnosti, či představy kolektivistických vizí 20. století.

Platí tedy, že pouze tam, kde existuje ekonomická svoboda a z ní plynoucí i lidská a politická svoboda, tam jsou vytvořeny aspoň rámcové předpoklady pro naplnění obsahu značně diskutabilního pojmu "sociální spravedlnost".

Některé aspekty obsahu pojmu "sociální spravedlnost" a liberální myšlení

Zatímco klasický liberalismus a neoliberalismus preferuje společnost, která se řídí principy správného individuálního chování a vyžaduje, aby spravedlivě jednali jednotlivci, snaží se odpůrci liberalismu schovat za heslo "sociální spravedlnost". Ta má být uspokojována celou společ-

ností, přenášením závazku spravedlnosti na instituce, patřičně k tomu vybavené mocí přikazovat lidem co mají dělat. A tak "sociální spravedlnost" může paradoxně dostat smysl pouze v řízeném přikazovacím hospodářství, v němž se jednotlivcům nařizuje, co mají dělat. Předpokládá to direktivní vedení bez ohledu na pravidla samostatného individuálního jednání na základě svobodného rozhodnutí.

Žádné svobodné jednání jednotlivců nemůže mít výsledky vyhovující principu "sociální spravedlnosti", ve smyslu, v jakém tento pojem používají odpůrci liberalismu.

Dělat spravedlnost znamená rozdělovat či spíše přerozdělovat jednotlivým individuí. Ale podle jakých kritérií rozdělovat? Kdo stanoví závažnost a pořadí disponibilních zdrojů pro uspokojování individuálních potřeb? Kdo určí pořadí v jakém jednotlivci budou uspokojováni? Podle jakých kritérií? Toť jsou propagátory "sociální spravedlnosti" a zastánci státního paternalismu nezodpovězené otázky.

Ve svobodné společnosti nemohou být rozdíly v odměnách označeny za spravedlivé či nespravedlivé, protože neexistují principy individuálního chování, produkující strukturu rozdělování, kterou by bylo možné nazvat jako takovou za spravedlivou.

Při hledání obsahu pojmu sociální spravedlnost se často dospívá k rovnostářským úvahám.

Postulát materiální rovnosti je přirozeným východiskem tehdy, je-li nutností, aby podily různých jedinců nebo skupin byly určovány vědomým lidským rozhodnutím. Tam, kde toto bude činěno, bude spravedlnost vyžadovat, aby se alokace prostředků uspokojování lidských potřeb děla podle nějakého

jednotného principu, třeba podle zásluh či potřeby. V případech, ve kterých by přijatý princip neospravedlňoval žádný rozdíl, by podíly různých jednotlivců měly být stejné.

Požadavek materiální rovnosti se často zakládá na přesvědčení, že existující nerovnosti jsou výsledkem rozhodnutí někoho. V opravdovém, čistém tržním prostředí by bylo toto přesvědčení zcela chybné, protože rozhodovat o tom vlastně nemá kdo. Určitou platnost má toto přesvědčení v intervencionistické ekonomice, kde právě stát prostřednictvím vládních opatření, která by podle něj měla zajistit "sociální spravedlnost", vyvolává mnohdy prohlubování již existující nerovnosti.

Teoreticky si můžeme vybrat opravdový tržní řád, ve kterém nelze dospět k žádnému rozdělování, které by odpovídalo jakémukoliv měřítku hmotné spravedlnosti. V tomto případě působí trh se vším všudy.

Vybrat si můžeme i systém, v němž vláda používá svých pravomocí. Snaží se a povětšinou si i myslí, že v dobré víře, stanovit měřítko spravedlnosti.

V tomto případě nastává ovšem problém. Vláda reprezentující stát, po získání pravomocí nezbytných pro výkon přerozdělování s cílem zabezpečit "sociální spravedlnost", požaduje stále nové a nové pravomoci, které mohou být často použity či zneužity k přímému určování podílů různých členů společnosti. Tím přebírá stále nové úkoly a odpovědnosti, které už nejsou nutné pro zabezpečení kolektivních potřeb (veřejných statků), které by eventuálně samotný trh nemohl uspokojit.

Požadavek rovnosti hmotného postavení občanů se nutně dostává do konfliktu s požadavkem rovnosti pravidel vymezujících chování všech jednotlivců ve společnosti, což je to, co by vláda ve svobodné společnosti měla prosazovat.

Je diametrální rozdíl mezi vládou, která se všemi občany nakládá podle stejných pravidel stanovených pro všechny činnosti, a vládou, která dělá to, co je zapotřebí k tomu, aby různé občany dostala do rovného hmotného postavení.

Jelikož se občané liší v mnoha vlastnostech, které vláda nemůže změnit, zabezpečit pro ně stejné hmotné postavení, vyžaduje, aby s nimi vláda nakládala velmi různé. Zajistit stejné hmotné postavení lidem, kteří se značně liší jak silou, inteligencí, dovedností, znalostmi a vytrvalostí, tak fyzickým a společenským prostředím, ve kterém žijí, musela by s nimi zcela zřejmě i velmi různě nakládat, aby vyvážila ty nevýhody a nedostatky, které nemůže přímo změnit. Striktní rovnost v oněch prospěšných službách, které může vláda poskytnout všem, by na druhé straně jasně vedla k nerovnosti hmotného postavení.

Toto však není tím jediným a dokonce ani ne hlavním důvodem, proč by vláda, jejímž záměrem je zajistit svým občanům rovné hmotné postavení (nebo jakýkoli determinovaný tvar hmotného blahobytu), s nimi musela nakládat velmi nerovně. Musela by tak postupovat proto, že v takovémto systému by musela začít lidem říkat, co mají dělat.

Jakmile totiž odměny, které mohou jednotlivci očekávat, přestanou odpovídat hodnotě, kterou jejich služby mají pro jejich bližní a začnou odpovídat spíše morální zásluze,

kteřou si oni jednotlivci vydobyli, potom pro ně takě tyto odměny přestanou být vhodným ukazatelem a motivačním podnětem k tomu, kam napnout svě usilí, aby směřovalo tam, kde je ho nejvíce zapotřebí. V důsledku toho ztratí odměny svoji funkci voditka, kterou v tržním řádu mají, a budou muset být nahrazeny přikazy řidici autority.

Centrální planovací úřad pak musí rozhodovat o úkolech, které mají být uloženy různým skupinám nebo jednotlivcům na základě účelnosti nebo efektivnosti, k tomu, aby dosáhl svých cílů. Musí na ně uvalit velmi různé povinnosti. S jednotlivci by se snad mohlo nakládat podle jednotných pravidel, pokud jde o jejich odměny, avšak ne pokud jde o různé druhy práce, k jejichž vykonávání je bude třeba přimět. Při přidělování lidí k různým úkolům bude muset být centřální autorita vedena úvahami o efektivnosti a účelnosti a nikoli principy spravedlnosti nebo rovnosti. O nic méně než je tomu v tržním řádu, budou muset jednotlivci ve společném zájmu podstoupit velkou nerovnost - až na to, že tyto nerovnosti nebudou určovány vzájemným působením individuálních dovedností v neosobním, tržním procesu, nýbrž direktivním rozhodnutím autority, jemuž nelze odporovat.

Autorita zřízená k zajištění konkrétních výsledků jednotlivci, musí dostat v podstatě neomezené pravomoci, aby mohla jednotlivce přimět k dělání toho, co se jeví jako nutné k dosažení požadovaného výsledku. Úplná rovnost většiny může znamenat pouze rovné podřizení velkých mas lidí přikazům nějaké elity, která řidí jejich záležitosti. Zatímco rovnost práv je v podmínkách omezené vlády možná a je podstatnou podmínkou individuální svobody, požadavku rovnosti

hmotného postavení může vyhovět pouze vláda s totalitními pravomocemi.

Samozřejmě se nemýlíme, když si všimáme faktu, že účinky ekonomického procesu svobodné společnosti na různé jednotlivce a skupiny nejsou rozděleny podle nějakého zjistitelného principu spravedlnosti. Mýlíme se tehdy, když z toho začneme vyvozovat, že jsou nespravedlivé a že je za ně někdo zodpovědný a že se mu to má vytknout.

Ve svobodné společnosti, v níž postavení různých jednotlivců a skupin není výsledkem úmyslu někoho, nebo v níž nemůže být toto postavení změněno podle obecně použitelného principu, nemohou být rozdíly v odměnách smysluplně označeny za spravedlivé. Nepochybně existuje mnoho druhů individuálních jednání, které směřují k ovlivnění konkrétních výdělků a na které by se dalo pohlížet jako na nespravedlivé. Neexistují však žádné principy individuálního chování, které by produkovaly strukturu rozdělování, kterou by bylo možné jako takovou nazvat spravedlivou, a tudíž také neexistuje ani možnost, aby jednotlivec věděl, co by měl udělat, aby zajistil spravedlivý výsledek svých bližních.¹⁾

Nelze samozřejmě popírat, že v existujícím tržním řádu jsou nejen výsledky, ale i počáteční šance různých jednotlivců často velmi různé. Jsou ovlivněny okolnostmi jejich fyzického a společenského prostředí, které se vymykají je-

1) Platí to pouze v případě, že se individua chovají podle obecně platných pravidel (neporušují zákony).

jich kontrole, avšak v mnoha konkrétních ohledech by mohly být nějakým jednáním vlády změněny.

Požadavek rovnosti příležitosti nebo rovných výchozích podmínek má odezvu i podporu u mnohých z těch, kteří jsou svobodnému tržnímu řádu obecně nakloněni. Pokud jde o takové možnosti a příležitosti, které jsou nutně ovlivňovány rozhodnutím vlády (jako je jmenování do veřejných úřadů a podobně), byl tento požadavek vskutku jedním z ústředních bodů klasického liberalismu, zpravidla byl vyjadřován větou "Kariéra otevřená pro talenty".

To všechno by však bylo stále ještě daleko od vytvoření skutečné rovnosti příležitosti, dokonce i pro lidi se stejnými schopnostmi. K dosažení toho by vláda musela řídit celé fyzické a lidské prostředí všech osob a musela by se snažit poskytnout alespoň ekvivalentní šance pro každého. Čím úspěšnější by tato snaha vlády byla, tím ostřejší by začal být oprávněný požadavek, aby se podle téhož principu odstranily všechny ještě zbývající handicapy nebo tyto se aspoň vyrovnaly dodatečným zatížením těch, kteří jsou stále ještě ve výhodě. To by muselo pokračovat až dotud, dokud by vláda neřídila doslova každou záležitost, která by se mohla dotýkat něčeho blahobytu. Jakkoli atraktivně věta o rovnosti příležitosti zpočátku zní, jakmile tato idea přestane být omezena jen na ony služby a zařízení, které z jiných důvodů musí vláda stejně poskytovat, začne to být ideálem zcela iluzorním. Každý pokus konkrétně realizovat takto pojatou rovnost příležitosti může snadno skončit něčím úděsným.

Jeden z největších myslitelů dvacátého století, nedávno zesnulý Friedrich August von Hayek, řekl o slovním spojení "sociální spravedlnost", že není nevinným výrazem dobré vůle vůči těm méně šťastným, jak to většina lidí pravděpodobně pocítuje, nýbrž se toto spojení stalo nečestnou narážkou, že bychom měli souhlasit s požadavkem lidí, hájících svůj zvláštní zájem, kteří pro tento svůj požadavek nemohou uvést žádný pořádný důvod. Dále praví, že jestli se má politická diskuse stát čestnou, je nutné, aby si lidé uvědomili, že tento termín nemá žádnou intelektuální vážnost, je známkou demagogie či laciného žurnalismu a odpovědní myslitelé by se měli stydět ho používat, protože je-li jeho prázdnota nabiledni, pak jeho používání není čestné.

Transformační proces v ČSFR a některé souvislosti se sociální spravedlností

Po teoretickém nástinu liberálních představ o sociální spravedlnosti si dovoluji učinit pár poznámek, blízkých nám v ČSFR, časově i prostorově.

Již několik desítek měsíců jsme svědky zhroutení posledního kolektivistického experimentu, pádu socialistického a komunistického systému v zemích východní a střední Evropy, jehož pseudosociální spravedlnost bránila tvůrčímu rozvoji individuí, rodin či jiných menších solidárních společenství. V konečném důsledku přinášela relativní i absolutní zaostá-

vání vývoje a mnohdy i bidu nejen hmotnou, ale především duchovní a morální.

V souvislosti s transformací naší společnosti se velice často v rovině teoretické i praktické používá termín sociální tržní hospodářství, jehož základem by měla být "sociální spravedlnost". Avšak pouze menší část odborné veřejnosti, ministerských úředníků či politiků spatřuje v "sociální spravedlnosti" možnost postavení se všech společně na startovní čáru ekonomického závodu.²⁾

Bohužel mnozí spatřují naplnění pojmu "sociální spravedlnosti" v tom, že všichni společně ve stejnou chvíli v soudružském objeti proběhnou cílovou čarou. Obsah pojmu "sociální spravedlnost" tak vidí i část obyvatelstva notně povzbuzovaná protekcionisticky a paternalisticky laděnými politiky a ekonomy, spatřujícími blaho občanů ve verbálním příslibu státního intervencionismu v zájmu zabezpečení "sociální spravedlnosti".

Musím ovšem zdůraznit, že nejenom v naší společnosti se stalo módou dovolávat se "sociální spravedlnosti". U nás to zní zvláště silně nyní, kdy je před volbami. Zdá se, že je to účinný argument politické diskuse.

Pravděpodobně neexistuje politické hnutí či strana, která se nezaštítuje "sociální spravedlností", s cílem získat podporu jimi obhajovaných konkrétních opatření.

²⁾I když samotný požadavek rovnosti příležitostí je velmi diskutabilní, jak již bylo výše naznačeno, je snaha o jeho naplnění bližší tržním principům, než u nás tradičně chápaný obsah pojmu sociální spravedlnost.

Uskutečnění "sociální spravedlnosti" se stává hlavním slibem těch, kteří chtějí dosáhnout *rádoby spravedlivého rozdělení, či spíše přerozdělení bohatství*. Problém nastává při určení metody a postupu jak toho dosáhnout. Vzhledem k diskreditaci představ socializace výroby jsou tyto představy nejenom u nás nahrazeny přerozdělováním formou zdanění, a tím i financováním služeb státu.

Socializace výroby se nyní bolestně, a z mého pohledu stále ještě pomalu, zbavujeme v rámci procesu privatizace. Jsou vypracována i nová pravidla zdanění. Uzákoněním byly přijaty nové, mnohdy nižší daňové sazby.

Zde, bohužel, musím opustit liberální představy a ptát se, zda společnost, která teprve přechází k tržnímu systému, unese takové snížení daní a tím i příjmů státního rozpočtu. V našem nestandardním prostředí nelze očekávat Lafferovský efekt, ale spíše negativní vývoj v oblasti rozpočtu, kterým ještě pořád prochází velká část domácího produktu.

A k tomu je u nás zakořeněná představa o paternalistické úloze státu, podle které by se právě ten měl postarat o každého jednotlivce v situaci, kdy se třeba jen nepatrně zhorší jeho materiální situace. Jsou to sice značně iluzorní představy, ale dobře se poslouchají. Tyto představy jsou často podporované nenapravitelnými sociálními demagogy, kteří mnohdy lacinými triky umně manipulují s občany.

V situaci existence objemově velkých přerozdělovacích procesů a při předpokládaném snížení příjmů státního rozpočtu nastanou obrovské tlaky na změkčování podmínek transformace ekonomiky a na její další zpomalení.

Snad lepším řešením bylo rozvržení snížení daňového zatížení jednotlivých subjektů do delšího časového období. V situaci, kdy už nižší daňové sazby byly parlamenty přijaty, se naskýtají i jiné možnosti, např. zvětšit oka v příliš husté sociální síti, ve které uvízla celá řada občanů, kteří zneužívají legislativních mezer, a kteří zbytečně odčerpávají prostředky na tyto účely vynakládané.

Závěrem bych chtěl zdůraznit, že společnost, která staví rovnost před svobodu, nebude mít nakonec nic. Naopak společnost, která staví svobodu před rovnost, získá větší rozsah obojího a může být relativně spravedlivější.

Praha, květen 1992

POZNÁMKY